

# DİNÎ VE AHLÂKÎ BOYUTLARIYLA TEKNOLOJİ BAĞIMLILIĞI TECHNOLOGY ADDICTION WITH RELIGIOUS AND MORAL DIMENSIONS

HURİYE MARTI  
PROF. DR.  
DİYANET İŞLERİ BAŞKAN YRD.



## ABSTRACT

Although technology appears to facilitate modern man's life in the information age, it actually has some negative effects at individual and social level. One of these effects is the technology addiction that is obviously apparent in almost all age groups. Mentioning technology and addiction together did not mean anything a thousand years ago. In our opinion, however, the religion that produces solutions in all ages may also contribute to this widespread problem in terms of humans' creation codes and relations with their environment.

This study combines theory and practice in the fields of morality, education, and religion, and examines the effects of technology addiction on the relationships of humans with themselves, their environment, and with Allah. Each of these dimensions was analysed as up-to-date, practically and briefly in light of the verses from the Qur'an and the hadith narrations. This study also briefly deals with "values-awareness" as mental dimension, "need for freedom" as existential dimension, "waste" as socioeconomic dimension, "body health" as medical dimension, "issue of worship" as religious dimension, and "boundaries of legality" as legal dimension. These fields require further detailed studies when it comes to the matter of technology addiction.

Positive results related to the healthy use of means and platforms of communication such as televisions, computers, mobile phones, social media and other products of technology can be obtained if the accumulation of the accumulation of theological knowledge in general and the model of morality in the hadith and the Sunnah in particular are placed in the center. This will, however, not be succeeded independently without the support and cooperation of social branches, particularly psychology. Moreover, technology addiction should be evaluated together with other types of addiction, and both its religious and moral effects and solution recommendations based on religious references should be considered together as well.

Key Words: Religion, moral, ethic, technology addiction.

## ÖZ

Teknoloji, bilgi çağında modern insanın hayatını kolaylaştıran yönüyle öne çıksa da aslında bireysel ve toplumsal boyutta bazı negatif etkilere sahiptir. Hemen her yaş grubunda bariz bir şekilde gözlemlenen bu etkilerden birisi teknoloji bağımlılığıdır. Teknolojiyi ve bağımlılığı birlikte anmak, elbette bin yıl öncesinde karşılığı olmayan bir durumdur. Fakat kanaatimizce, insanın yaratılış kodları ve çevresiyle ilişkileri bağlamında her çağa çözüm üreten dinin, bu yaygın soruna dair de söyleyecekleri vardır.

Bu makale, ahlâk, eğitim ve din alanlarında teoriyle pratiği birleştiren bir mahiyet arz etmekte; insanın kendisiyle ilişkisi, çevresiyle ilişkisi ve Allah'la ilişkisi üzerinde teknoloji bağımlılığının bıraktığı izleri incelemektedir. Bu boyutlardan her biri, ilgili

Kur'an âyetleri ve hadis rivâyetlerinden hareketle güncel, pratik ve öz bir biçimde irdelenmiştir. Makale, "değer bilinci" gibi zihinsel, "özgürlük ihtiyacı" gibi varoluşsal, "israf" gibi sosyo-ekonomik, "beden sağlığı" gibi tıbbi, "ibadet faktörü" gibi dinî ve "meşruiyet sınırları" gibi hukuki boyutlara kuşbakışı temas etmektedir. Aslında teknoloji bağımlılığı söz konusu olduğunda bu alanların her biri daha detaylı araştırmalara muhtaçtır.

Genelde ilahiyat birikiminin, özeldense hadis ve sünnetteki ahlâkî modelin merkeze alınması halinde, televizyon, bilgisayar, cep telefonu, sosyal ağlar ve diğer teknoloji ürünü iletişim araç ve ortamlarının sağlıklı kullanımına dair sonuçlar elde edilebilir.

Fakat bu, başta psikoloji olmak üzere sosyal branşların desteğinden ve işbirliğinden bağımsız gerçekleşmeyecektir. Ayrıca teknoloji bağımlılığı, diğer bağımlılık türleriyle birlikte değerlendirilmeli, gerek dinî ve ahlâkî etkileri gerekse dinî referanslara dayanan çözüm önerileri de birlikte düşünülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din, Ahlâk, Etik, Teknoloji Bağımlılığı.

## Giriş

Teknolojiye olan hayranlık yıllarının ardından, bugün teknolojiyi hem üretim hem de kullanım bazında sorguladığımız bir dönemden geçiyoruz. Üretimi esnasında tabiatı çürüten bir teknoloji, kullanımı esnasında da insanı tüketerek iki yanı keskin bir bıçağa dönmüş durumda. Teknoloji ile barışık olmama, teknolojinin hayatımıza girmesine izin vermeme gibi bir hal-den söz etmek için belki de artık çok geç.

Doğrusu bütünüyle teknoloji karşıtı bir duruş, aklen olduğu gibi dinen de sağlıklı görünmüyor. Zira kabul etmek gerekir ki, insan, varoluşu gereği ihtiyaçlarını karşılamak ve birtakım amaçlarına ulaşmak için tabiatı kullanan, dönüştüren, yönlendiren bir varlık olup, bu özelliğiyle teknolojiye ilgi duyuyor.<sup>1</sup> Kur’ân’ın hem tabiattaki varlıkları, hem bunların fonksiyonlarını, hem de bunların bazılarında insan emeği ile elde edilen ürünlerin tamamını “âyet” olarak adlandırması ve bir ayırım gözetmeksizin ilahi mesajı iletmede bu âyetleri malzeme olarak kullanması,<sup>2</sup> teknolojik ürünlerin de Yüce Yaratıcı’ya işaret ettiğini gösteriyor. “Allah âlemlerin Rabbi’dir, sanal âlem de buna dâhildir” değerlendirmesi, bu noktada son derece manidar görünüyor. Sorun ise, insan ile tabiat arasındaki bu ilişkiyi, bir diğer deyişle insan ile teknoloji arasındaki ilişkiyi sağlıklı temellere oturtamamaktan ve kontrol altına alamamaktan kaynaklanıyor.

Bilhassa ergenler ve gençler üzerindeki etkisi her geçen gün artan kontrolsüz teknoloji kullanımı, birçok bilim insanına göre “bağımlılık” olarak adlandırılmayı hak ediyor. Bazıları “Çok titizlenmekten, internetin zararlarıyla mücadele edeceğiz derken tren ilk icat edildiğinde ‘40 km. hızı insan

<sup>1</sup> Tuba Nur Dönmez, “Teknoloji ve Dinî Değerler İlişkisi: Değer Merkezli Bir Değerlendirme”, *1. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı* içinde, İstanbul: 2013, 82.

<sup>2</sup> Fatma Asiye Şenat, “Kur’ân’ın Âyetleri-Tabiatın Âyetleri: İman Konusu Etrafında Bir Bilgi-Duygu Sarmalı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 110-112.

bedeni dayanamaz' diye rapor veren bilim insanlarının acıklı haline düşmekten kaçınmak zorundayız.”<sup>3</sup> diye uyarırsa da, “internet/teknoloji bağımlılığı” kavramı literatüre çoktan yerleşti. Bu tür bir bağımlılık, teknolojinin “ne sıklıkla” kullanıldığına değil “hangi amaçla” ve “nasıl bir zihinsel ve duygusal yaklaşımla” kullanıldığına odaklanıyor. Zira bütün vaktini internet bağlantısı ile ekran karşısında geçirmek zorunda olan mesleklerin varlığını da dikkate aldığımızda, patolojik olanın; “amaçsız, verimsiz, denetimsiz bir teknoloji kullanımı” olduğu ortaya çıkıyor.

Teknolojinin ve bilhassa internetin bir taraftan sahte cennetler vaat ederken, diğer taraftan ani ölümlere kadar uzanan sorunlar yumağını çocuklarımızın hayatına taşıyan bir cehennemi andırdığı sıklıkla söyleniyor. Teknoloji bağımlılığı konusunda ergenlerin ilk sırayı alması, onların gelişimsel özellikleri ile birlikte okunduğunda anlaşılır bir durum olarak görülebiliyor. Genç insan, yaşı gereği dalgalanan duygularıyla, özgürlük ihtiyacıyla, kimlik kazanma ve kendini ispatlama çabasıyla, sabırsızlığı, bilgi açlığı, içe dönük hali, enerjisi ve heyecan arayışıyla teknolojinin en yakın muhatabı olarak karşımıza çıkıyor. Ama bu yakınlık, gencin online ilişkilerin etkilerine karşı daha savunmasız olduğu gerçeğini değiştirmiyor. İnternetin sağladığı anonimlik, gizlilik, ulaşılabilirlik, çeşitlilik ve özgürlük gibi imkânlar, kimi zaman gençlerin gerçek yaşamlarını ihmal etmelerine ve psikolojik doyum çabalarını sanal ortama taşıyarak zarar görmelerine neden oluyor.

Ülkemizdeki genç nüfusun fazlalığı ve bu nüfusun teknoloji bağımlısı olmada potansiyel risk grubunu oluşturduğu düşünüldüğünde, konuya eğilmenin önemi net bir biçimde ortaya çıkıyor. Bu makale, teknoloji bağımlılığına dinî ve ahlâkî bir perspektiften yaklaşıyor. İnsanın kendisiyle ilişkisi, çevresiyle ilişkisi ve Allah’la ilişkisi üzerinde teknoloji bağımlılığının bıraktığı izleri incelemeyi hedefliyor.

## I- Dokunulmaz Değerler Açısından Teknoloji Bağımlılığı

Bağımlılık hakkında yapılan ortak tanımlarda, “kişinin zararlarını gördüğü ve birçok kez bırakma girişiminde bulunduğu halde bir maddeyi bırakamaması, giderek bu maddenin dozunu arttırması, kullanmayı bıraktığında yoksunluk belirtilerinin ortaya çıkması, zamanının büyük bölümünü bu maddeyi arayarak ve kontrolsüz biçimde kullanarak geçirmesi” gibi durumlar zikredilir.

Teknoloji bağımlılığı konusunda da araştırmaların genellikle ortak olarak dile getirdiği belirtiler; “teknoloji ve internet bağımlısının istediği keyfi alabilmek için ekran başında kalma süresinin belirgin olarak arttığı, internete bağlı olmadığı zamanlarda bile sürekli olarak internete dair takıntılı düşünceler ve hayaller ürettiği, her oturuşta saatlerce kaldığı için sağlık sorunları yaşadığı” şeklindedir. Ayrıca bağımlı kişinin sosyal, kültürel ve

<sup>3</sup> Erol Göka - Baise Tıkır, “İnternet Bağımlılığı Gerçek mi, Efsane mi?”, *Eğitime Bakış* 24, 35.

mesleki etkinliklerden uzaklaştığı, insanlar ile yüz yüze konuşmaktansa ekran üzerinden iletişim kurmayı tercih eder hale geldiği, yemek öğünlerini ve randevularını atladığı, iş verimliliğini ve parasını kaybettiği, gerginlik, çaresizlik, suçluluk, uykusuzluk ve yorgunluk çektiği, eşi ve çocukları başta olmak üzere yakın çevresiyle sorunlar yaşadığı, teknoloji kullanımını azaltmayı ya da bırakmayı denediğinde başarısız olduğundan huzursuz, depresif, saldırgan bir ruh haline büründüğü dile getirilir.<sup>4</sup>

Bütün bu özellik ya da belirtiler, yaşı ne olursa olsun bir insanın teknoloji bağımlısı olması durumunda bedenen ve ruhen olumsuzluklar yaşadığını, fiziksel olduğu kadar duygusal ve zihinsel anlamda da zedelendiğini gösterir. Dolayısıyla teknoloji bağımlılığının dinî ve ahlâkî açıdan değerlendirilmesi konusuna girerken, insanın temel hak ve dokunulmazlıklarından başlamak doğru olur.

İslâm âlimleri dinin gayesinin “beş unsuru” korumak olduğunda ittifak etmişlerdir: Can, mal, akıl, ırz ve inanç. Bu beş unsur, yeryüzünün mükerrem varlığı olarak<sup>5</sup> dünyaya gelen her insan için hürmete layık yani “dokunulmaz” olan değerlerdir. Herhangi bir şahıs, varlık, nesne, madde, fikir ya da oluşum insanın bu beş temel değerini kayba uğrattırıyor ve zarara sokuyorsa din orada devreye girerek insanı korur ve ona hem korunmasını hem de çevresindekileri korumasını emreder. Dolayısıyla, teknoloji bağımlılığı kişinin sağlığını tehdit ederek canına, maddi kayba uğramasına sebep olarak malına, düşünme ve idrak etme kabiliyetini sekteye uğratarak aklına, gayr-i ahlâkî yönelimlerle ırzına, aşırı ve sapkın ideolojilerle inancına zarar veriyorsa, dinî açıdan sorgulanmak zorundadır.

İnsan; akıllı, irade sahibi ve sorumluluk üstlenen varlık olmasıyla “yeryüzünün halifesi” konumundadır<sup>6</sup> ve ilahi vahye tâbi olmuştur. Aklı ve iradesi ile dünyadaki tercihlerini iyiden ve iyilikten yana kullanma, kötüye ve kötülüğe engel olma potansiyeline sahiptir. Elbette bu potansiyelin açığa çıkması “aklına korumasına” bağlıdır. “*Ey iman edenler! İçki, kumar, (tapınmaya mahsus) dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.*”<sup>7</sup> âyeti, akli devreden çıkararak her türlü etkenle alakalı olarak okunabilir. Nitekim âyette geçen ve içki şeklinde tercüme edilen “hamr” kelimesi Hz. Ömer tarafından “hamr, akli örten her şeydir” şeklinde izah edilmiştir.<sup>8</sup> Benzer şekilde, bir hadiste

<sup>4</sup> Bkz. Sinan Aslan, *Akademisyenlerde İnternet Bağımlılık Düzeyleri ve Buna Bağlı Oluşabilecek Sağlık Sorunları Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2011), 8-17.

<sup>5</sup> İsrâ, 17/70.

<sup>6</sup> Bakara, 2/30.

<sup>7</sup> Mâide, 5/90.

<sup>8</sup> Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII (İstanbul: trs.), Eşribe 2, 5; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müs-*

“Peygamber (s.a.s) sarhoş edici (müskir) ve uyuşturucu (müfettir) olan her şeyi yasakladı.”<sup>9</sup> denilmektedir. Kısacası insanı rehavete sevk eden, gevşeten, irade gücünü zayıflatan ve aklını alan her türlü unsur bu yasak kapsamında değerlendirilir.

Çok sayıda araştırma, teknoloji bağımlılığının insanda zihinsel işlev sorunlarına, dikkat bozukluklarına, düşünme ve hatırlama güçlüklerine neden olduğunu söylüyor, akla zincir vuran unsurlar da din tarafından açıkça yasaklanıyorsa, konunun hassasiyeti artıyor demektir. Aklını, fikrini, benliğini ekrana teslim eden insan, Kur’ân’da yüzlerce defa kendisine seslenen “*Umulur ki düşünürsünüz!*” “*Akletmez misiniz?*” “*Aklınızı kullanın diye size bu örnekleri veriyoruz!*” gibi hitaplara nasıl dönüp bakabilir?

Bağımlılığı dokunulmazlıklar ekseninde incelerken tartışılması gereken bir diğer ana mesele ise, teknolojik vasıtalar ile değer erozyonu arasındaki ilişkidir. Teknoloji bağımlılığı cinsellik, kumar, alışveriş ve çoğu şiddet ve yağmalama içerikli olan oyun bağımlılıklarını ihtiva etmektedir. Bu alt başlıklar yaş, cinsiyet, ırk, mezhep ve mezhep ayrımı olmaksızın dinî ve ahlâkî duyarlılıklar taşıyan her insan için yeterince kaygı vericidir. Müslüman iffetli olmaya gayret gösterirken cinselliğe; helal kazanç için çabalarırken kumara; lüks ve israftan uzaklaşmaya çalışırken alışveriş çılgınlığına; merhameti şiar edinirken şiddet yüklü oyun bombardımanına maruz kalıyorsa, internet hangi noktaya kadar masumdur? Suça özendiren, ailedeki mahremiyet algısını bozan, insanı maddenin esiri durumuna getiren bir televizyon ne kadar güzeldir?<sup>10</sup>

Sorular çoğaltılabilir; teknoloji bağımlılığının din, değer ve ahlâk ile bağı farklı açılardan irdelenebilir. Bu noktada dikkatimizi üç alanda yoğunlaştıralım: Teknoloji bağımlılığı bir insanın kendisiyle, Rabbiyle ve toplumla olan ilişkisini nasıl etkiliyor?

## II- Benlik Bilinci ve Zihin Kodları Açısından Teknoloji Bağımlılığı

Girişte de belirttiğimiz üzere, kâinattaki her varlık âyet, her detay nimettir. Teknolojik ürün ve gelişmeler de bu gerçekten ayrı düşünülemez. Peki, âyet ne anlam ifade eder? Nimet neyi hak eder? Kur’ân’ın ifadesiyle “saymakla tükenmeyecek olan”<sup>11</sup> âyetler, Allah’ın eşsiz gücünü, mülkünü ve muradını ifade eder. İnsana Rabbi tarafından verilen hammaddeler ve bun-

*lim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbakî, I-V (İstanbul: trs.), Tefsir, 32-33.

<sup>9</sup> Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-IV, Haz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü’l-İslâmî (İstanbul: trs.), Eşribe 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI (İstanbul: trs.), VI: 309.

<sup>10</sup> Hüseyin Peker, “Teknolojik Gelişmeler ve İslâm Ahlakı”, *OMÜ İlahiyat Fak. Dergisi* 9 (1997), 33.

<sup>11</sup> İbrahim, 14/34.

ları işleyerek yeni ürünler ortaya koyması için bahşedilen akıl, tecrübe, bilgi, yetenek gibi nimetler ise şükür ve itaati hak eder.

İnsanoğlu, mahlûktan Hâlık'a uzanan bir tefekkür zinciri kurmakla yükümlüdür.<sup>12</sup> Kâinatı ibret nazarıyla okumalı, tabiatın güç devşirmek için değil, gücün gerçek sahibine boyun eğerek kul olmak için yaşmalıdır.<sup>13</sup> Oysa kanaatimizce hayata, kâinata, Yaratıcıya, zamana ve mekâna karşı takınılmış nevezuhur bir tavrın adı olarak "Modernizm", insana Tanrıyla yarışma hırsı aşlar. Bu hırs belki de en belirgin görünüşlerine teknolojik atılımlar sayesinde kavuşur.

Modern zihin, teknolojiyi de kullanarak insana yeni düşünce kalıpları sunar. Ve diyebilir ki, Tanrı emekliye ayrıldı, şimdi tanrı sensin! Teknoloji sayesinde her şeyi biliyor, kontrol ediyor, her an her yerde herkesle iletişime geçebiliyorsun. Bugüne kadar hiç elde etmediğin oranda bir güç, kudret ve inisiyatifte sahipsin. O halde bunu menfaatin için sonuna kadar kullan!

İşte teknolojinin gerisinde yatan bu zihniyet, teknoloji hakkında sağlıklı algılar geliştiremeyen bir insanı varlığın diline uzak bir hayat yaşamaya mahkûm eder. İster tabii ister sosyal alanda cereyan etsin, eskiden her biri Allah'ın birer âyeti olarak algılanan olaylar artık insana hiçbir şey söylemez hale gelir. Veya modern insan, onların verdiği mesajları okuma yeteneğini neredeyse tümüyle kaybeder. Buna ister İslâmi anlamda "toplumsal gaflet" diyelim, ister felsefi bir temellendirmeye "varlığın unutulması" diyelim, sonuç, teknolojik bir çıkarı gözetmenin bizden alıp götürdükleridir.<sup>14</sup>

Diğer yandan modern zamanlarda kartezyen düalizmin etkisiyle şekillenen teknoloji, insanın kendisiyle olan ilişkisini "mülkiyet-emanet dengesi" bakımından da bozabilir. İslâm'a göre insan, yeryüzünün şerefli halifesi olarak, elindeki nimet ve imkânları Allah'ın rızasına uygun bir hayatı inşa ve imar etmekte kullanmakla sorumludur. "*O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.*"<sup>15</sup> âyetindeki "sizin için" vurgusu insanı yanıltmamalıdır. Halifelik, lüks ve menfaatin değil, sınav ve yükümlülüğün adıdır.<sup>16</sup> Sonuçta eğer teknoloji insana malın, bilginin, bedeninin, sağlığın, aklın, maka-

<sup>12</sup> "Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, halîmdir (mühlet verir), çok bağışlayandır." İsrâ, 17/44.

<sup>13</sup> "Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin uçlarından bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yeterse geçip gidin. Büyük bir güç olmadıkça geçip gidemezsiniz." Rahmân, 55/33.

<sup>14</sup> Yasin Aktay, "Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları", *İslâm ve Modernizm (Fazlurrahman Tecrübesi) Sempozyumu* (İstanbul: 1997), 312.

<sup>15</sup> Bakara, 2/29.

<sup>16</sup> "O, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve bazınızı bazınıza derecelerle üstün kılandır." En'am, 6/165.

mın kısacası “mülkün” gerçek sahibini unutturuyorsa, “emanet” bilincini zedeliyorsa ciddi bir zihniyet kırılmasına neden oluyor demektir.

Bağımlılık, insanın anlama, kontrol etme ve özgürleşme ihtiyacını karşılarken teknolojiyi sınırlı, verimli, yasal ve bilinçli kullanamamasından kaynaklanır demiştik. İnsan söz konusu ihtiyaçları için teknolojiye müracaat ederken aslında teknoloji de bir yandan kendisine yaşam ve etki alanları açmaktadır. Yani bir bakıma, özne olduğunu düşünen insanı nesneleştirmektedir. İşte bu noktada insanın benlik bilinci açısından teknoloji bağımlılığının bir diğer olumsuz etkisinden söz edilebilir: Köleleşme.

Şu acı bir gerçektir ki, Türkiye’nin de içinde bulunduğu hedef ülkelerin genç beyinleri sanal dünyada alabildiğine vakit ve enerji harcarken, teknoloji kullanımını planlayan, kodlayan ve yönlendiren kültür, egemen hale gelmektedir. Gençlerimiz bilgisayar oyunlarında level atlayarak madalya toplaya dursun, teknolojiyi akıllıca kullananlar gerçek hayatta şampiyonluk kazanmaya devam etmektedir. Öyleyse teknoloji bağımlılığının dinî ve ahlâkî temeller açısından değerlendirirken, üretenle tüketen, oyalayanla oyalanan, kültürünü empoze edenle kaybeden arasındaki farkı kavramak gerekir.

Konu zihniyet olduğunda, gerçek ile sanal arasındaki farkın teknoloji eliyle nasıl yok edildiğine de değinmek gerekecektir. Dinin sürekli olarak geçiciliğine vurgu yaptığı,<sup>17</sup> Kur’ân-ı Kerim’in “bir oyun ve eğlenceden ibarettir”<sup>18</sup> ifadesiyle tanıttığı dünya hayatı, teknoloji sayesinde kendisinden daha yapay ve oyalayıcı bir sanal âlem üretmiş durumdadır. “Size verilen her şey, dünya hayatının geçimliği ve süsüdür. Allah’ın katındaki ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”<sup>19</sup> uyarılarına rağmen, bugün bilgisayar başında kazanılan başarılar, üretilen imajlar ve biriktirilen paralar, gerçek dünyadaki karşılıklarından öte bir anlam ifade edebilir hale gelmiştir. Dünya bile âhirete kıyasla geçici bir oyalanma alanı iken, dünya içinde bir sanal dünya oluşmuş ve kalıcı olana uzaklık bir kat daha artmıştır. Bir diğer deyişle, İslâm’ın “dünyaya değil, daha hayırlı ve kalıcı olan âhirete odaklanın” şeklindeki mesajını alabilmenin önkoşulu, belki bu sanal âlemden öncelikle reel dünyaya, oradan da âhret inancına geçebilmek olmuştur. Teknoloji bağımlılığının bilhassa çocuk ve gençlerde gerçekle hayali, hakikatle mecazı, ciddiyetle oyunu birbirine karıştıran bir ruh hali oluşturması, kişisel etkilerin en derinidir.

Teknoloji bağımlılığı sonucu zihnin müptela olduğu amansız hastalıklardan sonra bedeninin uğradığı zarardan da bahsedelim. Bilinçsiz teknoloji kullanımı göz, bel, boyun, kulak, beyin ve benzeri birden fazla hassas noktada deformasyon ile kendini gösterir. “Bedenimizde hasar bırakmaması için teknolojik ürünlerin nasıl ve ne kadar süreyle kullanılması gerek-

<sup>17</sup> İsrâ, 17/18.

<sup>18</sup> Ankebut, 29/64.

<sup>19</sup> Kasas, 28/60.



mektedir?” sorusunun cevabını hekimlere bırakalım ve burada meselenin dinî boyutuna kısaca temas edelim. İslâm’ın insan bedeni hakkında belirlediği temel ilkelerden birisi, “bedenin emanet olduğu” ve bilinçli bir şekilde zarara uğratılması durumunda hem hukukî hem de dinî müeyyideler gerektiğidir. Öyle ki, kişi aşırı ibadet ederek bile bedenine zarar veremez. Nama-za ve oruca aşırı düşkünlük gösteren genç sahabe Abdullah b. Amr’ı Hz. Peygamberin (s.a.s) ikaz edişi burada hatırlanabilir: *“Bedeninin senin üzerinde hakkı var.”*<sup>20</sup> O halde, bağımlısını saatlerce bir yere çivileyerek yeme, içme, uyuma gibi doğal fiziksel ihtiyaçların bile önüne geçen yapay bir teknoloji ihtiyacı, dinî anlamda da sorunludur.

### III- Allah-Kul İlişkisi Bakımından Teknoloji Bağımlılığı

İnsanın kendisiyle, Rabbiyle ve diğer insanlarla ilişkileri, iç içe geçen ve birbirini tamamlayan motiflerle örülüdür. Dolayısıyla makalemizin bu bölümü, bir önceki bölümün mütemmimi olacaktır. Teknoloji bağımlılığı ile zihin dünyası zarar gören bir fert, aynı zamanda dinî ve ahlâkî yaşantısında da zarara uğramış demektir. Bu kadar kesin konuşmamızın altında, zihniyet ile davranışın birbiriyle olan vazgeçilmez bağı yatmaktadır. İnsan neye inanırsa onu yaşar; zihni hangi düşünce kodlarıyla çalışırsa onlara uygun tavır ve davranışlar geliştirir. Dolayısıyla teknoloji bağımlılığının, esir aldığı zihinlerin sahiplerinde arzu edilmeyen gayr-i ahlâkî alışkanlıklar oluşturması neredeyse kaçınılmazdır.

İnsan ahlâkî bir varlıktır. Düşüncelerini ve davranışlarını ahlâk penceresinden değerlendirir. Hayata geldiği an, ahlâkî bir yapılanmanın içine doğar. Zaman ve mekân fark etmeksizin her toplumun ahlâkî bir dokusu vardır. Bu doku sosyo-kültürel şartlarla şekillenir. Kültürün en güçlü bileşenlerinden biri olması hasebiyle din, ahlâkın oluşumu ve gelişiminde söz sahibidir.

İslâm ahlâkî açısından bakıldığında, teknoloji bağımlılığının insan üzerindeki ilk etkisi doğru-yalan ya da dürüstlük-sahtekârlık ikilemidir. Medya ve sanal âlem yalanın en yaygın olduğu, akıl almaz sahtekârlıkların işlediği bir alandır. Bu alana adım atan bilinçsiz kullanıcı, bazen söyleyerek, bazen inanarak, bazen de yayararak yalanın kurbanı olmaya mahkûmdur. Araştırma bulguları, gençlerin sanal ortamda başkası gibi davranmayı seçtiklerini, kendilerine daha zeki, daha yakışıklı, daha az utangaç kimlikler oluşturduklarını ve kimlik denemelerinin altında yalanın yattığını göstermektedir.<sup>21</sup>

Ayrıca internet bağımlılığı sebebiyle başı derde giren birçok insanın, günü kurtarmak adına yalana başvurduğu da bilinmektedir. Bu durum, *“Yalandan sakının! Çünkü yalan kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söyleyip yalanı araştıra araştıra Allah katında yalancı olarak*

<sup>20</sup> Buhârî, Savm, 54; Müslim, Sıyâm, 182.

<sup>21</sup> Bkz. Çetin Balkaya, Aysen-Aykut Ceyhan, “Ergenlerin İnternette Kimlik Denemeleri ve Problemlili İnternet Kullanım Davranışları”, *Addicta* 1 (2) (Güz 2014): 5-46.



*yazılır.*<sup>22</sup> hadisiyle birlikte düşünüldüğünde, olayın vahameti ortaya çıkar. Sanal âlem yalanları, karaktere dönüşme ve ilahi cezayı gerektirme potansiyeline sahiptir, hem de riyakârlık, ikiyüzlülük, samimiysizlik gibi birden fazla kötü ahlâk özelliğini de peşinde sürükleyerek...

İnternet ve medya araçlarının önümüze boca ettiği bilgi yığından ne kadarının doğru olduğu ya da gerçeği yansıttığı tam bir muammadır. Bu durumda bilgiye aç bir ergen için diğer bir risk alanı, yalana kanma ve yalanın yayılmasına alet olmaktır. Doğru haberin peşine düşme bilincinin kazanılmaması, *“Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyecek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”*<sup>23</sup> şeklindeki Kur’ânî emrin ihmal edilmesi, bireysel ve toplumsal açıdan zarar gördüğümüz anlamına gelmektedir.

Tabii bu yalanların bir de dedikodu ve iftira boyutu vardır. Sanal dünya, dedikodu, laf ebeliği, hakaret, iftira gibi ahlâkî olmayan hallerle sıkça karşılaşılan mayın döşeli bir tarla gibidir. Dolayısıyla ekran kullanıcısı, hem bunların dinen asla tasvip edilmediğini öğrenmeye, hem de dünya ve âhrette ne gibi kayıplara neden olduklarını hissetmeye yani “değer eğitimine” muhtaçtır.

Helal-haram sınırlarının teknoloji bağımlılığı ile ilişkisi tartışılırken sıkça hatırlanmasını sağlayan bir diğer kavram ise mahremiyettir. Mahremiyet, sadece mahrem yerlerin örtülmesine indirgenemeyen, bedenini yanı sıra bilgi ve mekân mahremiyeti gibi farklı alanları da ilgilendiren çok boyutlu bir kavramdır. “Özel alan” ve “sınır” kavramlarıyla doğrudan ilgili olan mahremiyetin, bilhassa internet ve sosyal medyada sıkça ihlal edildiğine şahit olmaktayız. Zira bu mecralarda insanların hem kendi özellerini başkalarına açmaları, hem de bir başkasının özeline müdahil olmaları son derece kolay gerçekleşmektedir. Bu durumda gönüllü ya da gönülsüz olması fark etmeksizin mahremiyet bilincini örseleyen her adım, Kur’ân’ın, *“Birbirinizin kusurlarını ve mahremini araştırmayın.”*<sup>24</sup> emri ile çelişmektedir. Konunun edeb, ahlâk, erdem ve nezaket boyutları da cabasıdır.

Bahse konu bir diğer ahlâkî zafiyet olan israf ise, belki de bağımlılığın diğer adıdır. İnsanoğluna zaman kazandırma iddiasıyla yola çıkan teknoloji, bugün zaman kaybetmenin, vakit öldürmenin en tatlı tuzağı haline gelmiştir. Zamanın yanı sıra enerji, para ve sağlık gibi birçok nimetin de israfı teknoloji bağımlılığı ile iç içedir. *“İki nimet vardır ki, insanların pek çoğu bunların kıymetini bilmeyerek aldanmaktadır: Sağlık ve boş vakit.”*<sup>25</sup> buyuran Hz. Peygamber’in tanımlaması teknoloji bağımlılığına ne kadar

<sup>22</sup> Müslim, Birr ve Sıla, 105.

<sup>23</sup> Hucurât, 49/6.

<sup>24</sup> Hucurât, 49/12.

<sup>25</sup> Buhârî, Rikâk, 1.

da uyuyor! Bir diğer nebevi uyarı da konumuz bağlamında dikkate alınmayı bekliyor: “*Kıyamet gününde hiçbir kul, ömrünü ne için tükettiği, ilmi ile ne yaptığı, malını nereden kazanıp nerede harcadığı, bedenini ne uğruna yıprattığı sorulmadıkça bir yere kıpırdamayacaktır.*”<sup>26</sup>

Sanal âlemin gerçek âlemde daha renkli, daha hızlı ve daha sesli olmasının bilhassa çocuklarda gerçek hayata döndükleri an bir bıkkınlık ve sarsıcılığa neden olduğu bilinmektedir. Oyun oynarken ya da film izlerken çocuğu aşırı hıza ve harekete alıştıran teknoloji, sabır gibi temel bir ahlâkî ögenin öğretimini de zorlaştırmaktadır. Bugünün insanı dünün insanından daha acelecidir. Bu gidişle yarının insanları ise teknolojinin baş döndüren hızına rağmen tahammülü, katlanmayı, beklemeyi, mutedil ve müteenni davranmayı öğrenmekte zorlanacak gibidir.

İnternetin hem sağlığa hem de ahlâka zarar verme ihtimali olan bir diğer risk noktası ise, sigaraya, alkole ve uyuşturucuya özendirilmesi, hatta erişimi kolaylaştırmasıdır. Alkol kullanımı ve uyuşturucuya yönelme ile internet bağımlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.<sup>27</sup> Benzer biçimde fuhuş, kumar, şiddet gibi açıkça dine ve ahlâka aykırı olan tutum ve davranışlar ile internet bağımlılığı arasında kolay kurulabilecek bağlar bulunmaktadır.

Dinî açıdan düşündüğümüzde, bağımlılığın ibadet uygulamalarını aksatmaya neden olması da bir başka problem olarak karşımıza çıkar. Araştırmaların söylediğine göre, internet ve ekran düşkünleri kitap okuma alışkanlığını yitirebilmektedir.<sup>28</sup> Acaba Kur’ân okuma ve Kur’ân üzerinde düşünme faaliyetleri de bu yitime uğramakta mıdır? Ekran bağımlılığının bilhassa namaz düzeni üzerindeki olumsuz etkileri ise daha büyük bir sorun olarak karşımıza çıkar. Zira İslâm dini açısından bakıldığında, namaz dinî hayatın merkezinde yer alır ve dinin içkiye karşı yürüttüğü kademeli yasaklama yaklaşımının önemli aşamalarından birisini de “*İçkiliyken namaza yaklaşmayın.*”<sup>29</sup> âyeti oluşturur. Bu durum dikkat çekicidir, zira söz konusu yasak “namazla içki arasında bir tercih yapılması” anlamına gelir. Böyle bir tercih durumunda kalınca kişi namazı seçecek, ibadetin tadını alarak zararlı bilumum bağımlılıkları ve bu arada teknoloji bağımlılığını da aşabilme ihtimali artacaktır.

<sup>26</sup> Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, I-V (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987), Sıfatü’l-kıyâme, 1.

<sup>27</sup> Bkz. İtir Cömert, “*İstanbul’da Yaşayan 18-28 Yaş Arası Üniversite Öğrencilerinin İnternet ve Madde Kullanımlarının İlişkilendirilmesi*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007).

<sup>28</sup> Mesela bkz. Vildan Ateş, - Şahin Sami, “Yüksek Lisans Öğrencilerinin Okuma Alışkanlıklarına Bilgisayar ve İnternet Teknolojilerinin Etkileri”, *Ahi Evran Üniv. KEFAD* 15/ 2: 1-16.

<sup>29</sup> Nisâ, 4/43.

#### IV- İnsan-Toplum İlişkisi Açısından Teknoloji Bağımlılığı

Ahlâkî ve dinî açıdan zafiyetin, toplumsal huzuru ve güveni de tehdit ettiğini söylemek, görünen köye kılavuzluk etmek olur. Teknoloji bağımlılığının ferde verdiği zarar, toplumdan çıkacaktır. Belki de insanlık tarihinde “küreselleşme” denilen süreç ilk değildir ama tüm küre çapında insanların bir yerden bir yere ulaşımı ve bir anda iletişimi hiç bu kadar kolay olmamıştır.<sup>30</sup> Ancak ironik biçimde insanlar hiç bu kadar da yalnız kalmamış ve birbirinden uzak noktalara savrulmamıştır. Aileden başlamak üzere komşu ve akrabalara uzanan yakın toplumsal bağların gün geçtikçe zayıflamasında teknolojinin elbette etkisi vardır. Ekranı gömülen ve dışarıda akıp giden hayatı unutan nice insan, başını kaldırıp çevresine bakmayı akıl ettiğinde kimsesiz kaldığını görmenin acısını yaşamaktadır.

Ülkemizde yapılan bir araştırmaya göre, internetin problemlili kullanımı çocuk ve eşlerin ihmal edilmesinden sanal ihanete, çocukların sahte kimlikle yaşadığı tekensiz ve güvensiz ilişkilerden istismara kadar çok çeşitli problemlere yol açmaktadır. Konunun gelip dayandığı son nokta ise, ailede güven bunalımı yaşanması ve aile birliğinin dağılmasıdır.<sup>31</sup> Bağımlılık, aynı çatı altında birbirinden habersiz yaşayan, “birlikte ama yabancı” aile fertleri üretirken, bilhassa anne-babaların üzerlerine düşen sorumlulukları ihmal etmesine sebep olmaktadır. Oysa Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurur ki, “*Bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ihmal etmesi, kişiye günah olarak yeter.*”<sup>32</sup>

Sosyal izolasyon -ruhbanlık gibi dinî gayelerle yapılsa bile- İslâm’ın asla tasvip etmediği bir durumdur. Resûl-i Ekrem’in ifadesiyle, “*İnsanların arasına karışarak onların eziyetlerine sabreden kimse, insanların arasına karışmayıp eziyetlerine sabretmeyen kimseden daha hayırlıdır.*”<sup>33</sup> Kişisel haz ve menfaatlerin toplumdan kopuşu kolaylaştırması, insanı gerçek sorumluluklarıyla yüzleşmekten kaçtığı sahte bir özgürlük alanı olan sosyal medya ağlarına itmektedir. Günlük hayatında sosyal ve kültürel aktiviteleri terk eden, kalabalığa girmekten ya da insanlarla sohbet etmekten kaçınan kişi teknoloji bağımlısı olabilmekte; bağımlı olanın da sosyal beceri ve başarıları giderek kaybolmaktadır. Bu, çift yönlü işleyen harap edici bir süreçtir.

Ayrıca internet üzerinden yayılan zehirli ideolojilerin ve radikal yaklaşımların ya da “dinî bilgi” olarak sunulan safsataların İslâm dininin temel referanslarıyla uyuşmadıkları halde muhatap bulabilmesi, toplumsal birliği tehdit ettiği gibi, toplumun din algısını da bozmaktadır. Büyü, fal, rüya ta-

<sup>30</sup> Göka-Tıkır, “İnternet Bağımlılığı Gerçek mi, Efsane mi?”, 35.

<sup>31</sup> Bkz. Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *İnternet Kullanımı ve Aile*, Yayın No: 133, Ankara 2008.

<sup>32</sup> Ebû Dâvûd, *Zekât*, 45.

<sup>33</sup> Tirmizî, *Sıfatü'l-kıyâme*, 55.

biri gibi metafizik âleme dair ne varsa dine yamayan bir internet profilinin bağımlıyı nasıl etkileyebileceği açıktır.

### Sonuç

Teknoloji bağımlılığında korunmaya<sup>34</sup> ve bağımlılığın tedavisine yönelik çeşitli yöntemlerden bahsedilebilir.<sup>35</sup> Bu makale teknoloji bağımlılığının dinî ve ahlâkî bakımdan etkilerini tespiti odaklandığı için çözüm önerilerini bir diğer çalışmaya bırakmaktadır.<sup>36</sup> Ancak mutlaka belirtmek gerekir ki, teknoloji bağımlılığında korunma konusunda atılan her adımda İslâm dininin ve maneviyatın olumlu desteği olacaktır.

Teknoloji bağımlılığı bir tür içe kapanma hareketidir. Derdini dökme, iletişim kurma ve problem çözmeye yöntemlerini öğrenmemiş bir insan, kendini hayata ve muhataplarına kapatmanın en kolay yollarından biri olarak ekranla ünsiyeti seçmektedir. Diğer taraftan mutlu olma, kazanma, başarma, takdir görme gibi duygusal ihtiyaçları karşılanmayan, maneviyatın verdiği hazla tanışmayan bir genç de aynı ekrana kilitlenmektedir. Dolayısıyla teknoloji bağımlılığı ile mücadelede manevi destek programları artırılmalı, birey ve grup terapilerinde manevi öğelerin desteğine başvurulmalıdır.

Teknoloji ile ahlâkî ve dinî anlamda sorun oluşturmeyen sağlıklı bağlar kurabilmede kilit isim anne-babalardır. Yapılan araştırmalara göre, anne ve babanın öğrenim düzeylerine göre çocuğun internet bağımlılığı durumu istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bir diğer deyişle, çocuğun bağımlılıktan uzak kalması, ebeveynin öğrenim düzeyiyle değil bilinç düzeyiyle alakalıdır.<sup>37</sup> O halde, anne-babalara yönelik dinî ve ahlâkî ilkeleri de içeren farkındalık çalışmaları son hız devam etmelidir. Bağımlılıkla mücadelede bilgilendirmenin ve eğitimin yanı sıra çevresel düzenleme ve risk enstrümanlarını azaltma da son derece önemlidir. İslâm fikhında sedd-i zerâi’ denilen “*kötülüğe giden yolu kapatma*” çalışmaları, ancak bilinçli yetişkinler eliyle gerçekleşecektir.

Gençlerimize gelince, bilhassa zayıf halkalar üzerinde yoğunlaşan bir değer eğitimi şarttır. Söz gelimi dünyada ve ülkemizde yapılan araştırmalara göre, ergenlerde internet bağımlılığı için erkek cinsiyet, evde internet bağlantısının olması ve psikolojik sorunlar en belirgin risk faktörleridir.<sup>38</sup> O

<sup>34</sup> Bkz. Mehmet Dinç, “Teknolojiyi Bilinçli Kullanıyorum”, *Ailem* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 130 vd.

<sup>35</sup> Söz konusu yöntemler hakkında detaylı bilgi için bkz. Özden Arısoy, “İnternet Bağımlılığı ve Tedavisi”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 1 (2009), 60-66.

<sup>36</sup> Bazı çözüm önerileri için bkz. Abdulkadir Evgin, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015).

<sup>37</sup> Şahin Gökçearslan, M. Serkan Günbatır, “Ortaöğrenim Öğrencilerinde İnternet Bağımlılığı”, *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama* 2/2 (2012), 21.

<sup>38</sup> Duygu Gözen-Ayşe Sonay Kurt-Nejla Canbulat, “Çağımızın Sağlık Sorunu: Çocuk-

halde bilinçlendirme çalışmalarında bu nitelikleri taşıyan gruplara daha güçlü odaklanılmalıdır.

Her meselede olduğu gibi, kötü alışkanlıklardan insanları alıkoyma konusunda da Hz. Peygamber'in örneğine ve onun metotlarına, bir Müslüman olarak, itimadımız tamdır. Çünkü Allah Resûlü (s.a.s), yaşadığı dönemde alkolle mücadeleyi başarmış ve alkol bağımlılığını neredeyse bütünüyle kendi toplumundan silebilmiş dünyadaki ilk örnektir.<sup>39</sup> Onun dinî ve ahlâkî destek üniteleriyle insanları bağımlılıktan kurtarma yöntemleri, bugünün bilimsel metotlarıyla beraber okunarak uygulandığında, kanaatimizce insanlık adına sevindirici sonuçlar ortaya çıkacaktır.

İslâm teslimiyettir, Rabbe bağlanmaktır. Dinin oluşturduğu aidiyet hissi ortadan kalktığında açılan manevi boşluğu ve açlığı hangi popüler öğe hakiki anlamda doldurabilir? Dinî sınırları tanımamakla özdeş bir özgürlük anlayışı mı, yoksa gerçek özgürlüğü Allah'a bağlılıkta bulan bir yöneliş mi sonuç verir? İnsanın yaratılışı itibarıyla sahip olduğu kapasite ve yeteneklerin odaklanacağı noktayı belirten şu âyetler bize "köle âzad etmek" ile sınırlı olmayan "tüm boyunduruklardan ve bağımlılıklardan kurtulma" reçetesini sunuyor olabilir mi?

"Biz insana iki göz vermedik mi?

Bir dil ve iki dudak.

Ve ona iki tepeyi gösterdik.

Ama o, sarp yokuşa atılamadı.

Sarp yokuşun ne olduğunu bilir misin?

Boyundaki zinciri çözmek!"<sup>40</sup>

## Kaynaklar

Ahatlı, Erdinç. "Uyuşturucu ve Bağımlılık Yapan Maddeler Konusuna İslâm'ın Bakışı". *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2001):117-128.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned* I-VI. İstanbul: trs.

Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü. *İnternet Kullanımı ve Aile*. Yayın No: 133, Ankara: 2008.

Aktay, Yasin. "Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları". *İslâm ve Modernizm (Fazlurrahman Tecrübesi) Sempozyumu* içinde. İstanbul: 1997, 310-316.

Arısoy, Özden. "İnternet Bağımlılığı ve Tedavisi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 1 (2009): 55-67.

Aslan, Sinan. *Akademisyenlerde İnternet Bağımlılık Düzeyleri ve Buna*

---

larda İnternet Bağımlılığı", *Bağımlılık Dergisi* 14/1 (2014), 37.

<sup>39</sup> Ahatlı, Erdinç, "Uyuşturucu ve Bağımlılık Yapan Maddeler Konusuna İslâm'ın Bakışı", *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2001), 128.

<sup>40</sup> Beled, 90/8-13.

*Bağlı Oluşabilecek Sağlık Sorunları Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Ateş, Vildan-Sami Şahin. “Yüksek Lisans Öğrencilerinin Okuma Alışkanlıklarına Bilgisayar ve İnternet Teknolojilerinin Etkileri”. *Ahi Evran Üniversitesi KEFAD* 15/2: 1-16.

Balkaya Çetin, Ayşen-Aykut Ceyhan. “Ergenlerin İnternette Kimlik Denemeleri ve Problemlı İnternet Kullanım Davranışları”. *Addicta* 1/2 (Güz 2014): 5-46.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. I-VIII. İstanbul: trs.

Cömert, İtir. *İstanbul'da Yaşayan 18-28 Yaş Arası Üniversite Öğrencilerinin İnternet ve Madde Kullanımlarının İlişkilendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.

Dinç, Mehmet. “Teknolojiyi Bilinçli Kullanıyorum”. *Ailem*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Dönmez, Tuba Nur. “Teknoloji ve Dinî Değerler İlişkisi: Değer Merkezli Bir Değerlendirme”. *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi* Bildiri Kitabı içinde. İstanbul: 2013.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Es-Sünen* I-IV. Haz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-İslâmî. İstanbul: trs.

Evgin, Abdulkadir. *Hz. Peygamberin Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.

Göka Erol- Tıkır Baise. “İnternet Bağımlılığı Gerçek mi, Efsane mi?”. *Eğitime Bakış* 24: 35-38.

Gökçearsan, Şahin-M. Serkan Günbatır. “Ortaöğrenim Öğrencilerinde İnternet Bağımlılığı”. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama* 2/2 (2012): 10-24.

Gözen, Duygu-Ayşe Sonay Kurt-Nejla Canbulat. “Çağımızın Sağlık Sorunu: Çocuklarda İnternet Bağımlılığı”. *Bağımlılık Dergisi* 15/1 (2014): 34-39.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim* I-V. Nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. İstanbul: trs.

Peker, Hüseyin. “Teknolojik Gelişmeler ve İslâm Ahlakı”. *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997): 29-34.

Şenat, Fatma Asiye. “Kur'an'ın Âyetleri-Tabiatın Âyetleri: İman Konusu Etrafında Bir Bilgi-Duygu Sarmalı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi* 20 (2005): 107-127.

Tirmizî, Ebû İsbâ Muhammed b. İsbâ. *El-Câmiu's-Sahîh* I-V. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.